

USPOMENI TOMISLAVA LADANA

(1932-2008)

U Zagrebu je 12. rujna 2008. u 77. godini preminuo jezikoslovac, književnik, prevoditelj, leksikograf i enciklopedist Tomislav Ladan. Među suvremenicama zapamćen je kao osobita pojava, naraštajni prvak koji je baštinicima namro strukovne i nacionalne vrijednosti trajnoga značenja, napose u usustavljanju znanja i izgradnji hrvatskoga kulturnoga identiteta u književnom prožimanju s europskim mediteranskim okruženjem grčkih i rimskih korijena.

Rođen je 25. lipnja 1932. u Ivanjici, u Srbiji, kamo mu je otac Jakov, državni činovnik, bio po kazni premješten zbog HSS-ovske političke orijentacije. Djetinjstvo i školovanje vezani su mu uz Bosnu (Travnik, Bugojno, Banja Luka, Sarajevo), koja ostaje njegovim književnim i životnim nadahnućem kao susretište velikih civilizacija i religija – kršćanstva, islama i judaizma – te izvorište osobite filozofije preživljavanja, sažete u mnogim gnomskim iskazima što ih je Ladan ponavljao s osobitim ironijskim odmakom, inače karakterističnim za njegov javni i osobni diskurs.

Studij jugoslavistike završio je 1958. na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, gdje su mu predavali indoeuropeist i balkanolog Henrik Barić te slavist Rikard Kuzmić. Ta su dvojica poliglota, uz banjolučkoga profesora Matu Džaju, odlučujuće utjecala na Ladanovo filološko usmjerenje. Radio je kao privatni poučavatelj, novinar i urednik u Sarajevu (NIP Oslobođenje, Narodni univerzitet, Radnički univerzitet, IP Veselin Masleša), potom, na poziv Miroslava Krležę, dolazi u studenom 1961. u Leksikografski zavod u Zagrebu, u kojem provodi gotovo pola stoljeća i postaje jednim od vodećih leksikografa, autorom članaka iz područja opće etimologije, kroatistike, skandinavistike, engleske i njemačke književnosti te glavnim urednikom *Osmojezičnoga enciklopedijskoga rječnika* (od 1987. do 2008. objavljeno 7 od 8 planiranih svezaka na 6 655 stranica) i najposlije glavnim ravnateljem Zavoda od 2001. godine.

Prevodi, piše prikaze, eseje, književne kritike, proze i filološke rasprave te ih tiska u periodicima *Naši dani*, *Vidici*, *Književne novine*, *Izraz*, *Polja*, *Telegram*, *Forum*, *Razlog*, *Kolo*, *Dubrovnik*, *Kritika*, *Hrvatski tjednik*, *The Bridge*, *Croatia* i knjigama *Zoon graphicon*, Sarajevo, 1962; *Premišljanja*, Zagreb, 1964; *U škarama*, Zagreb, 1965; *Ta kritika*, Zagreb, 1970; *Pjesništvo*, *pjesme*, *pjesnici*, Zagreb, 1976; *Parva mediaevalia*, Zagreb, 1983. Zapažen kao poliglot i erudit enciklopedijskoga znanja i vidikâ (u osobnom zavodskom dosjeu iz 1961. navodi da se služi engleskim, njemačkim i švedskim te grčkim, latinskim, ruskim, francuskim, norveškim i danskim jezikom), javnu je pozornost posebno privukao književnim kritikama i prosudbama djelâ suvremenika (Kaleb, Parun, Marinković, Šoljan, Novak, Andrić, Šegedin, Krleža, M. Matković, Davičo, I. Lalić, Nastasijević, Popa, Čopić, Crnjanski). Među stranim piscima privlačili su ga Broch, Eliot, Faulkner, Lagerkvist, Musil, a posebno Pound, uz čiji je prijevod glasovitih *Pjevanja* (*Cantos*, Split, 1969) objavio zapaženi uvodni esej o pjesnikovoj osobitoj poetičnosti izgrađenoj na modernističkom pomaku naslijeđene književne predaje. Polemizirajući istodobno o naravi, smislu i svrsi kritike, položaju kritičara između djela i publike

te vrijednosnim aspektima kritike kao diskursa koji bi imao težiti istinitom i objektivnom govorenju, izriče stajalište da je kritika jedino moguća ako izrasta iz pune slobode, a književnina iz samoprijedora i discipline. U tom smislu odbacuje djela nadrealističke i informelističke poetike te jednako izvrće poruzi eksplicitnu pojmovnost i pragmatizam, kao i hermetizam (A. Stamać). Oštrouman, rječit, duhovit i beskompromisan zauzima se za klasičnu jasnoću iskaza, istodobno pišući o "muci od riječi", njezinoj preobrazbi i nemogućnosti da se njome obuhvati svekolika danost.

U filološkim raspravama i esejima posebno ga zanimaju književni dodiri i prožimanja, a temama i piscima pristupa s enciklopedičkih obzorja, istražujući izvore i književno okruženje iz kojega izrasta samo djelo. Duhovni antičko-srednjovjekovno-renesansni okvir oca hrvatske književnosti, Marka Marulića, izrađuje raščlambom njegova syllabusa s više od stotinu imena, a Antuna Gustava Matoša, ljubitelja hrvatskoga jezika, "vičnika koji umije s riječima" (*Parva*: 234) i "služnika hrvatskoga naroda" (*Ta kritika*: 29), književnopovijesno usađuje u europski modernizam upravo grecizmima i latinizmima u njegovu djelu, pokazujući i dokazujući kako klasična starina funkcionalno živi u modernizmu, a modernizam u njoj. Zagovornika sveopćega prožimanja duhovnih sustava nalazi u Tomi Akvinskomu, njegovo djelo drži vrhuncem srednjovjekovne teološke sistematike i filozofskom riznicom aristotelizma, podsjećajući pak kako je ono ostavilo snažan biljeg na djelu velikoga modernista Jamesa Joycea.

Ladanova razmišljanja i način iskaza bitno su obilježeni enciklopedijskim poslom kojim se bavio i o kojem je govorio kao o najvećem fizičkom naporu, ravnom kopanju u rudarskom oknu. Zapravo je riječ o poslu bez kraja, koji, kako ga sam nazivak određuje – enciklopedija – teži kružnomu usustavljenju i zatvaranju znanja te uspostavi organske i logičke veze među najraznorodnijim znanstvenim i iskustvenim područjima, ali "ukotvljena u svoju vlastitu stvarnost, zapravo u negvama zajednice u kojoj se javlja, enciklopedija ne može a da ne teži onomu što možda nikada neće postići, inače bi iznevjerila samu svoju narav" (*Ta kritika*: 279). Taj začarani enciklopedički krug, opasan za uporne koji bi htjeli "doći do kraja", Ladan je ludički razbijao bijegom u jezik iskušavanjem njegovih krajnjih granica.

U autobiografskom "romanu zelene rijeke" *Bosanski grb* (Zagreb, 1975, ²1990; u drugom izdanju s podnaslovom *work in progress*) eksperimentira proznom strukturom i jezikom kao pojavnošću koja izmiče volji govornika i ostvaruje čudesne asocijativne spone s jezikom drugoga govornika ili drugih govornika, ovisno o promjeni pripovjedačke tehnike i motrišta. Zbilja se preoblikuje u novu kvalitetu – riječ – koja nastavlja život u fluidu nove opstojnosti s izglednom mogućnošću sadržajnoga odmaka od prvotnoga poticaja. Sve se to zbiva u maestralnom prepletu zavičajnih govora i standarda, pod onim znakom "od šake do lakta", "u znaku prkosa koji je trijumf života protiv neživota, osobnosti protiv neosobnosti" (*Hrvatska revija*, 2002, 3 : 8).

Iskušavanjem hrvatskih izraznih mogućnosti Ladan se osobito ogledao u prevoditeljstvu, gdje je njegov prinos golem. Razvio je posebno odnjegovan jezik i stil visoke iskoristivosti i sadržajne iznijansiranosti gramatičkih formana. Prevodio je s grčkoga, latinskoga, engleskoga, njemačkoga, švedskoga i norveškoga.

Sa (staro)grčkoga je za zagrebačko izdanje *Biblije* iz 1968. preveo *Mudre izreke*, *Propovjednika*, *Knjige mudrosti* i *Knjigu Sirahovu*, potom posebno četiri evanđelja – *Ivanovo* (1980), *Matejevo* (1983), *Lukino* (1985) i *Markovo* (1990), *Apokalipsu* (1992) te *Pjesmu nad pjesmama* (1996). Iz klasične grčke dramske književnosti preveo je Eshilovu *Orestiju* (1978, 1988) te Euripidovu *Medeju* (1986) i *Elektru* (1988).

S latinskoga jezika preveo je djela hrvatskih latinista Karla Pucića, Ilije Crijevića, Vice Petrovića, Benedikta Staya (1969-70), potom Petriševu (Petrićevu) *Novu sveopću filozofiju* (1978) i Dominovu *Fizikalnu raspravu o postanku, naravi i koristi umjetnog zraka* (1987). Ogleđao se i u prijevodima Ovidijevih *Ljubavi – Umijeća ljubavi – Lijeka od ljubavi* (1973), Decartesovih *Meditacija o prvoj filozofiji* (1975), Danteova djela *Poslanice* i *O položaju i obliku vode i zemlje* (1976) te Augustinove *Države Božje* (1980).

S njemačkoga je preveo *Patnje gospodina Mockinpotta* (1973) Petera Weissa, *Sagu o Nibelunzima* (1974), *Kritiku instrumentalnoga uma* Maxa Horkheimera (suprevoditelj Pavo Barišić, 1988); sa švedskoga *Filmsku trilogiju* (1966) i *Prizore iz bračnoga života* (1976) Ingmara Bergmana te *Sablasnu sonatu* (1978) i *Oca* (1984) Augusta Strindberga; s norveškoga drame Henrika Ibsena *John Gabriel Borkman* (1972), *Peer Gynt* (1981) i *Žena s mora* (1986).

S engleskoga jezika preveo je *Izabrane pjesme* T. S. Eliota (suprevoditelji I. Slamnig i A. Šoljan, 1962), *Cantos* Ezre Pounda (1969); *Tita Andronika* W. Shakespearea (1977); *Pomračenje uma* M. Horkheimera (1963, 1989), *Eros i civilizacija* H. Marcusea (1968, 1980); *Zašto smo u Vijetnamu?* Normana Mailera (1969); *Adu Vladimira Nabokova* (1971), *Svjetionik* Virginije Wolf (1974); *Izveštaje s bojišta* Michaela Herra (1979), *Tanku crvenu rtu* Jamesa Jonesa (1980), *Sajonararu* Jamesa A. Michenera (1979). Za njegove prijevode Eliotove i Poundove poezije kritika je utvrdila da su odigrali važnu ulogu u profiliranju prvoga nezavisnoga naraštaja u hrvatskoj književnosti pedesetih godina, tzv. krugovaša, ali i njihovih susljednika, razgovaca (Dunja Detoni-Dujmić).

Prijevodom Aristotelovih djela *Nikomahove etike* (1982), *Metafizike* (1985), *Fizike* (1987) i *Politike* (1988), temelja opće ljudske duhovnosti na kojima počiva ne samo uljudba europska nego i ona cijeloga zapadnoga svijeta, podignuo je spomenik hrvatskomu jeziku, stavio ga uz bok najuglednijim europskim jezicima i izgradio pojmovnik filozofijskoga nazivlja od oko 2000 riječi na sedam jezika (uz hrvatske i grčke, tu su latinske, engleske, francuske, njemačke i ruske istovrjednice), pokazavši svu širinu svoga jezičnoga talenta i šulekovsku dubinu pri poniranju u tvorbeni ustroj hrvatskoga jezika.

Dio strukovne kritike osporavao mu je stvaranje kovanica i novotvorenica uz već udomaćene međunarodnice u hrvatskom filozofijskom nazivlju (N. Miščević, *15 dana*, 1982), ali je Ladan svoj postupak obrazložio upravo strukovnim razlozima: trojbu pred kojom se našao – 1. prevesti na pučki jezik, čitko i lako uz visoku vjerojatnost entropije izvornoga smisla; 2. prevesti filozofijski tekst kao pjesnički, ili 3. prevesti tekst školnički strogo slijedeći izvornik – razriješio je u prilog posljednjoj mogućnosti jer je time ostao najbliži izvorniku. Takvo Ladanovo rekonstruktivno prevođenje, tj. obnova ustroja izvornoga teksta prijevodom oblika za oblik, našlo je zagovornike i u drugih hrvatskih jezikoslovaca (Mislav Ježić, Radoslav Katičić,

Stjepan Babić), pa su i kasnija istraživanja hrvatskoga filozofijskoga nazivlja potvrdila ispravnost Ladanova postupka, kojemu se izvorište nalazi u gramatičkoj podudarnosti sinteznih jezika, kakvi su grčki, latinski i hrvatski (Anto Knežević).

Ladanova zaokupljenost riječju usmjerena je u prvom redu na njezinu pojavnost kao logosa, ideje, praumka, posredovateljice između izvanjezičnoga i jezičnoga, onako kako ju objavljuje evanđelist Ivan ("U početku bijaše Riječ i Riječ bijaše u Boga i Riječ bijaše Bog.") ili interpretira kineski filozof Konfucije ("Ako su riječi netočne, izjave onda ne pristaju činjenicama; a kad se izjave i činjenice ne slažu, onda se posao pravo obaviti ne može; kada se posao pravo ne obavlja, poredak i sklad ne cvatu; kad poredak i sklad ne cvatu, pravda postaje samovoljna, ljudi ne znaju kako da pomaknu ruku ili nogu ..."). Takvu Riječ, pisanu velikim slovom, ustoličuje u središte opsežnih monografija *Riječi – značenje, uporaba, podrijetlo* (Zagreb, 2000; prošireno posmrtno izdanje *Život riječi – etimologija i uporaba*, Zagreb, 2009) i *Etymologicon – tumač raznovrsnih pojmova* (Zagreb, 2006), koje su nastale kao plod njegove dugogodišnje suradnje u emisijama HTV-a *Riječi, riječi, riječi, Slično, a različito* i *Iz jezične riznice*, kojima je priskrbio pozornost i simpatije širokoga gledateljstva nacionalne "dalekovidnice", vodeći ga jednostavno i pristupačno najskrovitijim stazama jezičnoga labirinta. Knjige su koncipirane kao pojmovnici u kojima se u obliku etimologijskih eseja iznose povijesni i kulturološki podatci o nastanku i značenju pojedinih nazivaka i imena (Bog, ljubav, svemir, zvijezda, Sunčev sustav, Zemlja, kontinenti, vode, mora, oceani, vjetrovi, politika, država, mir, pozdravi, titule, blagdani, hrana, odjeća, obuća, plovila, letjelice, život, životinje ...), a Ladan se u njima otkriva kao "postojani proučavatelj izvora ljudskih znanja i zaneseni istraživač svijeta koji nas okružuje" (A. Kovačec).

Bavljenje jezikom i književnošću razumijevao je paundovski – kao posao prvorazredne društvene odgovornosti: "Izgubi li se red u jeziku, nestane i sam društveni red. Kad u jednom društvu nešto nije u redu s jezikom, nije u redu ni sa samim društvom" (*Izabrana djela*, 1991, PSHK, 157/III: 130). Iz tih se spoznaja književnik Ladan u ključnim povijesnim trenutcima prometao u građanina Ladana, odgovornoga i samosvjesnoga Hrvata legitimista, koji nije mogao prihvatiti jugoslavensku državnu politiku prema hrvatskom jeziku, jer je ugrožavala njegovu cjelovitost, povijesnost i opstojnost, a time i opstojnost hrvatskoga naroda. Uz Miroslava Brandta, Dalibora Brozovića, Radoslava Katičića, Slavka Mihalića, Slavka Pavešića i Vlatka Pavletića, Tomislav je Ladan sutvorac *Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika* iz 1967. godine, ključnoga dokumenta novije hrvatske povijesti, kojim su ne samo hrvatskomu jeziku nego i hrvatskomu narodu vraćeni dostojanstvo i čast nakon punoga stoljeća ponižavanja i obezvrjeđivanja. Tu je pobjedu kratko sažeo: "Dakle: ne jedan narod – nadnarod, ni jedan jezik – nadjezik, ni jedna književnost – nadknjiževnost, ni jedno središte – nadsredište; nego: zajednica i naroda i jezika i književnosti i ravnopravnih književnih središta" (*Ta kritika*: 60).

Isto tako odlučno i argumentirano ustao je Ladan i protiv *Rječnika hrvatskosrpskoga književnog jezika*, koji su u suradnji izrađivale Matica hrvatska i Matica srpska. U trima člancima – *Centaurski rječnik centaurskog jezika*, *Jezik književnosti*, *književni jezik i rječnik književnog jezika*, *Hrvatska književna koinè* (*Kritika*, 1968, 1; 1969, 5; 1971, 17) – pokazao je kako je taj rječnik krivotvorio i hrvatski i srpski književni jezik, pokušavajući njihovim umjetnim

spajanjem, miješanjem leksika te ekavske i (i)jekavske narječne osnovice stvoriti novi, nikada i nigdje zabilježeni jezik. U nazivlju kojim se izruguje nepostojećemu srpskohrvatskomu / hrvatskosrpskomu jeziku (*centaurski jezik, jezik konjokrava*), što ga je bilo promicalo srpsko jezikoslovlje u nastojanju da zagospoduje cijelim štokavskim govornim područjem, a u konačnici nametne srpski kao državni jezik, te u interpretaciji hrvatskoga književnoga jezika kao osobitoga čakavsko-kajkavsko-štokavskoga amalgama, nazrijevaju se plodni tragovi četvrtoga velikoga Ladanova učitelja, zavodskoga kolege Krune Krstića. S njime je sanjao nedosanjani san o izradbi cjelovitoga čakavsko-kajkavsko-štokavskoga rječnika hrvatskoga jezika, koji bi imao pokazati cjelokupno hrvatsko leksičko bogatstvo iz kojega bi svatko mogao slobodno birati i uzimati prema vlastitim potrebama i nagnućima, bez jezičnih nadzornika i skretničara.

Ljubav, poštovanje i strast prema hrvatskom jeziku ugradio je u svoj životni projekt, *Osmojezični enciklopedijski rječnik*, u kojem je omjerio hrvatski o sedam velikih jezika – ruski, engleski, njemački, francuski, talijanski, španjolski i latinski. Namjera mu nije bila predstaviti njegov gramatički ustroj nego iznijeti pred hrvatsku i međunarodnu javnost stotinu tisuća jedinica leksičkoga blaga hrvatskoga naroda kao najviši izraz njegova povijesnoga i kulturnoga identiteta, što je jedinstven pothvat u svjetskim okvirima. Važnost je toga rječnika ne samo lingvistička nego i politička, jer je hrvatski jezik bio uporno nijekan u objema jugoslavenskim državama za račun imaginarnoga političkoga zajedništva koje, onako kako je bilo postavljeno i provođeno, nije imalo nikakva smisla ni budućnosti, pa se na kraju i srušilo zajedno s ideologijom koja ga je posljednjih desetljeća promicala.

Bolest mu nije dopustila da se znatnije angažira u posljednjim jezično-pravopisnim previranjima, niti da zaokruži svoj ravnateljski mandat u Zavodu, kojega se bio prihvatio u najboljoj nakani da, nakon Ujevićeve i Krležine smrti, ispravi posljedice višegodišnjega neodgovarajućega kadroviranja u čelništvu ustanove. Posebno je bio osjetljiv na financijski udar privatnoga leksikografskoga poduzetništva novih političkih moćnika, koji su proglašavali Zavod skupom, tromom, neproduktivnom i nepotrebnom ustanovom, a istodobno se naveliko služili njegovim snagama i izvorima u vlastitim projektima.

Žalio se na nerazumijevanje suvremenika o čijim je djelima pisao kritički, na novovjeke zavodske zaposlenike kojima je Zavod bio tek jedna od usputnih sinekura, a otišao ojađen zbog sukoba s onima koji su pod krinkom krležijanstva zapravo nastupali protukrležijanski, premda i sam svjestan Krležine ideološke tvrdoće i nekritičkoga nijekanja hrvatske književnosti (*Parva*: 338).

Primio je više nagrada i priznanja: Nagradu grada Zagreba za književnost (1965), Nagradu društva hrvatskih književnih prevodilaca (1970, 1982), Goranovu nagradu za književnost (1971), Nagradu Fran Tućan za popularizaciju znanosti (1993), povelju Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa za osobit prinos hrvatskomu školstvu (2007). *Izabrana djela* u uredništvu Ante Stamaća objavljena su mu 1991. godine u Matičinu nizu Pet stoljeća hrvatske književnosti, a 2001. izišlo je prvo od sedam zamišljenih kola sa po sedam svezaka *Sabranih djela*.

Nataša Bašić